

ІСТОРИЧНА ШКОЛА ГРУШЕВСЬКОГО

ВИКТОР ГОЦУЛЯК

Черкаський педагогічний інститут

Черкаси, Україна

ДО ОЦІНКИ ЛЬВІВСЬКОГО ПЕРІОДУ ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ ГРУШЕВСЬКОГО ТА ПИТАННЯ ЙОГО ПОДАЛЬШОГО ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЮ ІСТОРИОГРАФІЄЮ

До зваженої оцінки львівського періоду історичної школи М.С.Грушевського можна підійти через вибір концепції дослідження і пов'язаного з нею світогляду, тобто того, на чому дослідник ґрунтує вибір важливих для себе компонентів, факторів, згідно з якими він буде своє уявлення про діяльність видатного вченого. У центрі уваги має бути багатоперспективна візія постаті Грушевського як "об'єднуючого центру", морального авторитету, сильної творчої особистості, здатної зібрати і скерувати духовні зусилля львівської наукової еліти, духовні сили національно свідомої верстви, цілого покоління істориків та політичних діячів на вирішення головного тоді питання — політичної і національної свободи народу.

Відомо, що існує два головних засоби пояснення в історії. Перший, досить широко вживаний, яким переважно змальовані сторінки діяльності Грушевського у Львові, полягає в тому, що історики, обираючи тему дослідження, визначивши хронологічні рамки, простежували сутність діяльності Грушевського в багатьох аспектах історичного і політичного життя. До другого засобу, більш складного і менш застосованого, яким є аналітичний, звернулися лише в останні двадцять років у зв'язку з постановкою завдань створення історіографічних студій у найширшому обсязі, включно з монографічними дослідженнями творчості істориків у минулому й сучасному¹. Останній передбачає аналіз розвитку української історичної науки, формування деяких історичних "зразків", що сприяють більш повному розумінню розвитку логіки історичного процесу як "поліфонії української історії". М.С.Грушевський своєю особистістю демонстрував відкритість українського менталітету щодо різноманітних історичних впливів від написання ще юнаком 1880 р. "Русской истории до воцарения дома Романовых", 1889 р.

¹ Див.: *Оглоблин О.* Завдання української історіографії на еміграції. // Український історик. — 1978 — №4(60). — С.61.

праці "Гарольд и его "Славянская Хроника""", 1891 р. "Нариси історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.", 1894 р. "Берестейське братство" до синтетичних досліджень, видання джерел, науково-організаторської, громадсько-політичної діяльності, багатоперспективної "Історії України-Руси". Він подібно до Августина уявляв історію людства, як і історію України, єдиним культурним процесом, вбудованим в еволюційний розвиток світу в цілому. Він уявляв людину, а через неї і народ, цілісним об'єктом у внутрішній повноті і зовнішній ретроспективі постійного розвитку. Сформульована ним схема розвитку українського історичного процесу, а точніше — концепція української історії, стає змістом історичних пошуків і досліджень учнів його львівської школи і реалізується через народницький та державницький напрямки української історіографії і надалі поєднує їх історичну творчість із сучасними дослідженнями провідних українських грушевськознавців, які репрезентують високий науковий рівень української історичної науки серед відомих історичних шкіл Європи, США і Канади.

З ім'ям М.С.Грушевського і створеної ним історичної школи у Львові пов'язані події в історії української науки, культури, національно-державного відродження України. Він є найвидатнішим українським істориком, провідним організатором академічно-наукового життя, видатним суспільно-політичним діячем і керманічем українського державного відродження в ХХ ст. Діяльність і творчість Михайла Сергійовича творять цілу епоху в інтелектуальному, науковому, національно-культурному і державному розвитку Нової України.

Видатною особистістю був М.С.Грушевський. Лише в цьому аспекті можна по-справжньому оцінити його як історика, вченого, політичного діяча і мислителя. Його багатогранна діяльність як геніального Українця, потребує комплексного розгляду в системі світових духовних цінностей і конкретної ситуації в Україні кінця ХІХ — 20-х років ХХ ст. Грушевський поруч Тараса Шевченка й Івана Франка — один із "всеукраїнської трійці" культурного і національного відродження української нації — належить до унікальних і найвизначніших постатей в історії України. Розглядаючи львівський період діяльності М.С.Грушевського, неможливо обійтися без об'єктивного висвітлення історичних передумов розвитку української історичної науки останніх десятиліть ХІХ — початку ХХ ст., визначення магістральних шляхів світового історичного процесу. Історія завжди є описом минулих подій. Без деякого віддалення від тих чи інших подій неможливо писати їх історію. Але й сам Михайло Сергійович Грушевський, описуючи минулі події, жив не в минулій історії, а в сучасній йому, і стояв на точці зору сучасності. До того ж ця сучасність несла в собі минуле й одночасно була історичним, практичним часом, у якому українці, виходячи з минулого, намагалися будувати, створювати майбутнє. Саме в подібному історичному, практичному часі і живе для нас М.С.Грушевський, який, будучи непересічним політиком і великим ученим-суспільствознавцем, скеровував історико-політичні, національно-визвольні і культурно-

просвітницькі рухи, постійно проектував світовий історичний процес на українські справи. Українське суспільство, в якому М.С.Грушевський писав історію, безпосередньо було пов'язане з практикою визвольних прагнень народу, коли вироблялися закони і принципи, засновані на загальнолюдських чинниках, дотримуючись яких, наша батьківщина позбудеться ганьби і рабства. А якщо це так, то він повинен був, створюючи свої історичні праці, описувати в них це минуле дуже сумлінно, без усяких перекохань і, разом з тим, виконувати такі функції, які послужили б практиці сучасності. Він добре розумів те, що, за тогочасної ситуації, до свідомого політичного життя суспільність можна було готувати лише через історію, культуру, які на той час були для нас і державою, і сумлінням, і еством нації. Для того він активізував усі здорові сили нації, розпочавши, і не випадково, свою найактивнішу діяльність саме у Львові, де він з надзвичайною легкістю, з молодечим завзяттям увійшов у тогочасне життя, беручи найактивнішу участь у науковій і політичній праці. Саме завдяки надзвичайній обдарованості й активній діяльності М.С.Грушевського як історика, вченого суспільствознавця і видатного практика, українська історична наука останньої чверті ХІХ — початку ХХ ст. зробила велетенський крок уперед, в його особі виявила свою життєздатність синтезувати багатогранний історичний розвиток українського народу, запропонувала самобутню концепцію своєї історії, відкривши очі своєму народові на глибини національного історичного процесу. Треба досконало вивчити і науково оцінити перші кроки на шляху, які він зробив зі своїми учнями і співпрацівниками у Львові. Без львівського інтелектуального середовища не міг відбутися і сам М.С.Грушевський. Ці впливи були обопільними. Існував тісний зв'язок між ним і львівським осередком, який у цей час висунув багато індивідуальностей, самобутніх, яскравих істориків. Саме в цей час в Україні означилися кількісно-якісні зміни, які прискорили розвиток української історіографії через наповнення її структурними і системними працями з історії України, в яких відбилася минуле, його атрибути, історичні постаті та образні символи. Це було вираження історичної незавершеності в долі народу таких проблем, як державність, національно-культурна незалежність. У цей час відбувається процес емансипації української історіографії від російської та польської.

Зусиллями В.Б.Антоновича й М.С.Грушевського та учнів їх наукових шкіл була подолана відсталість у наукових пошуках, дослідження у таких галузях, як етнографія, історія, де раніше українські вчені займали досить високі позиції. Відбулося оновлення, збагачення методів і напрямків вивчення минулого завдяки також прилученню до цінностей, що існували на той час у Європі і світі і були найтісніше пов'язані з культурним, політичним і соціальним прогресом людства. Ця проблема потребує глибокого дослідження, особливо для яснішого розуміння значення діяльності галицьких істориків, їх тлумачення методологічних аспектів історіографії, тобто проблеми історичного

пояснення як стадії формування найцінніших результатів пізнання — історичного знання. Виводячи історію України на суто науковий ґрунт, М.С.Грушевський не вважав за доцільне будувати нову історичну концепцію на твердженнях, котрі були відбитком чужої думки або установлених положень. Також потрібно було розпрощатися з упередженістю до нової думки, як і сковуванням себе стереотипом сприйняття думки тільки тому, що вона стара. Разом з тим, він розумів, що не можна відкидати все те позитивне, що накопичено невтомною працею багатьох українських істориків. Тому цілком виправданим і продуктивним був метод критичного аналізу, застосований М.С.Грушевським у підході до традиційної схеми російської імперської історіографії. Представники останньої розглядали українську і білоруську середньовічну історію як складову російської національної історії. Мета сучасних істориків у вивченні і дослідженні багатющої спадщини М.С.Грушевського та всієї української історіографії полягає в тому, щоб постійно вчитися історичної та історіографічної мудрості у своїх попередників. Існує також необхідність подолання стійкої історіографічної традиції недооцінки спадщини українських істориків останньої чверті XIX — 20-х років XX ст. Вона розвинулася з половини 30-х років і утвердилась у 60-70-х роках у літературі, спрямованій проти так званого українського буржуазного націоналізму і зарубіжних "фальсифікаторів історії України". Одним із зразків такого підходу до спадщини М.С.Грушевського є характеристика Л.А.Коваленка "Історії України-Руси". "На кошти Наукового товариства ім.Т.Шевченка (НТШ) він створив в Львові групу істориків, яка під його керівництвом підбирала і систематизувала відповідні матеріали. Та на титульних сторінках він ставив своє прізвище не як редактора, а як автора. Отже, його волонтаризм проявився навіть у таких деталях. Про наявність авторського колективу, а не особи свідчить розмаїття прийомів і стилів у викладі матеріалу, — перо редактора нездатне було щось змінити. "Історія України-Руси" прислужилася в цілому лише буржуазним історикам для проповіді націоналізму, але деякі частини багатотомника містили значний фактичний матеріал, який має певне самостійне наукове значення"². Можна було б поставити автору запитання, якби він був живим: чому тоді "значний фактичний матеріал", який "має певне самостійне наукове значення" був десятиліттями заборонений для вжитку в радянській історіографії? Чому автор цих рядків не побачив тих неймовірних складнощів і бід, які випали на долю М.С.Грушевського і галицьких істориків у той час, в роки Першої світової війни і буремні 20-і? Дослідник кризь морок заідеологізованості не зауважив зміни методики викладу, як і не зміг побачити еволюції методологічних підходів М.С.Грушевського. Цього історика вже немає, але залишилася його праця та подібні нариси української історіографії, які потребують наукової оцінки та критики.

² Коваленко Л.А. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. — К., 1983. — С.106.

Ще багато викладачів історії у вищій та середній школі байдуже, або з великою упередженістю ставляться до наукового доробку М.С.Грушевського, замість вдумливого і глибокого вивчення його праць.

Разом з тим не є безгрішними і наші сучасні дослідники тоді, коли, пишучи про Грушевського і його учнів з львівської школи, спираються на вже відомі твердження й оцінки провідних українських грушевськознавців, повторюють раз у раз сталі положення і висновки та наголошують на їх великому значенні. Тим самим не робиться спроба подолати відомі радянські кліше і нашарування в підходах до творчості М.С.Грушевського, його учнів і послідовників. Вони свідомо чи несвідомо, оголошуючи його широко знаним і популярним у цілому світі. Як наслідок, і ті й інші історики, звертаючись до львівського періоду діяльності М.С.Грушевського та його львівських послідовників, дають не раз протилежні і далекі від наукових, поверхові оцінки, виявляючи таким чином своє бачення цієї проблеми, і тим самим не відтворюють цілісної картини організаційної, наукової праці М.С.Грушевського, порізному характеризують його незаперечну причетність до творення львівської історичної школи, як і до виховання ним самим і на його працях численної групи та певного пласту політично свідомого і культурного покоління України епохи національного відродження.

У цьому контексті виникає ще одна складність, пов'язана з методологічним підходом до зазначеної теми, що реалізується через вірогідну концепцію. Це є наявність і опрацювання історичних джерел, методів дослідження, уявлень про сам історичний процес, вплив на нього ідеологічних, політичних і соціальних та економічних чинників, вивчення методу, структури історіографічних досліджень. Тобто є визначення чинників, які *de facto* керують історичним процесом, не лише демонструючи напрям розвитку, а й розширюючи пізнавальні можливості і науково-пошуковий арсенал науковців. Сьогодні історіографічна рефлексія особливо знадобиться українській історії історичної науки в плані виходу її на широку дорогу світової історичної думки. Тільки на такому широкому історичному полі, не вириваючи львівського періоду діяльності М.С.Грушевського і його школи з контексту всієї української історичної науки, можливе продуктивне розв'язання цієї проблеми. Дійсно науковий підхід базується на виробленій історіософській схемі, на яку накладаються реальні історичні знання. Цей підхід може забезпечити ретельно розроблена фактологічна база, яка виразно покаже паралель між двома російсько-совєтськими концепціями, пов'язаними безпосередньо з руйнівним процесом русифікації України й української культури і ясніше висвітлить боротьбу М.С.Грушевського за самобутність української історії і культури з російською царською і новітньою владою і зі своїми рідними малоросами, які допомагали знищенню українського національного руху.

М.С.Грушевський як визначний історик поклав в основу історичної концепції пріоритет соціальних інтересів над інтересами державно-політичними, що споріднювало її з народницькою історіографією. Та

любов до свого народу і до історичної правди в процесі участі в сучасній йому українській політиці та вивчення історії України (зокрема, епохи козаччини і визвольних змагань українського народу часів Б.Хмельницького) приводять М.С.Грушевського до більшого визнання державно-політичних чинників, що мало певний вплив і на його учнів.

Конкретизуючи сказане, підкреслимо, що необхідність дослідження місця і ролі М.С.Грушевського та історичної науки у Львові того часу продиктована станом процесу вивчення названої теми. Незважаючи на наявність великої кількості праць, у яких досліджено сторінки історії історичної науки у Львові в роки перебування М.С.Грушевського, в цілому така тема, як "М.С.Грушевський і українська історіографія", потребує більш глибокої науково-дослідницької розробки. Такий підхід диктується сучасним рівнем української історичної науки. На наш погляд, історіографічне дослідження, в якому ставиться за мету узагальнити досягнення і показати невирішені питання у вивченні зазначеної проблеми, допоможе розв'язанню зазначених завдань. Проблемне історіографічне дослідження сприятиме більш глибокому вивченню історичної спадщини М.С.Грушевського, дозволить розкрити процес формування внутрішнього механізму української історичної науки, визначити найбільш ефективний шлях її подальшого розвитку. При цьому мають бути враховані як часова перспектива, так і зміни, що відбулися в цілій історичній епосі, історичній свідомості українського суспільства та науковців.

Історіографічне дослідження обширної і різноманітної за змістом літератури про М.С.Грушевського та історичної науки у Львові дозволить узагальнити досвід, накопичений наукою в процесі вивчення цієї теми, сприятиме удосконаленню теоретичних і методологічних засад. Воно дасть можливість історикам не лише простежити процес розробки М.С.Грушевським першої наукової схеми історії українського народу, а й оволодіти його концепцією української історіографії, пояснити мотиви визначення і зміни проблематики в історичних працях його учнів С.Томашівського, М.Кордуби, І.Крип'якевича, І.Джиджори, І.Кревецького, О.Терлецького та ін.; прослідкувати вихід львівського історичного осередку на загальноукраїнський терен, як за тематикою, так і за розвитком методів наукового пошуку і вдосконалення техніки аналізу історичних джерел. Воно допоможе рельєфніше виявити мотиви найжвавішої участі у виданнях Наукового Товариства ім.Т.Шевченка істориків з Центральної і Східної України О.Грушевського, В.Липинського, В.Доманицького, М.Василенка, В.Модзалевського, О.Лотоцького, М.Слабченка, В.Барвінського та інших, проаналізувати їх історіографічний доробок.

На цьому шляху є одна певна складність, яка полягає в тому, що праці українських істориків з діаспори в Європі й Америці старшої та молодшої генерації М.Андрусика, І.Борщака, А.Великого, І.Витовича, П.Грицака, В.Гришка, Д.Дорошенка, В.Дубровського, Б.Крупницького, І.Лисяка-Рудницького, І.Назарука, О.Оглоблина, Л.Окіншевича, Д.Олян-

чина, Н.Полонської-Василенко, О.Прицака, М.Чубатого, О.Шульгіна, А.Яковлева розкидані по окремих виданнях і в своїй масі недоступні сучасному дослідникові, але вони чекають свого вивчення. Як і огляди та нариси української історіографії названих поважних учених та праці В.Герасимчука "Михайло Грушевський як історіограф України", Д.Чижевського "Михайло Грушевський як письменник, літературний критик та історик літератури", І.Фізера "М.Грушевський як літературознавець та історик літератури", Б.Крупницького "Українська історична наука в НТШ на чолі з М.Грушевським" та видана ним ґрунтовна книга, присвячена оглядові археографічної діяльності М.Грушевського та його учнів.

На особливу увагу з боку сучасних історіографів заслуговують праці відомого знавця української історії та спадщини М.С.Грушевського Л.Винара. Одна з них "Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866-1934)" з'явилася ще 1986 року (окремими статтями була надрукована в журналі "Сучасність" 1984 і 1985 рр.), увійшла в книгу "Силуети епохи" і видана в Україні 1992 року. Присвячена історикам-спадкоємцями історичної схеми М.С.Грушевського і написана до 125-річчя від дня його народження, вона містить п'ять розділів з примітками і додатками, де також подані вибрані праці автора про велета української науки³. Вчений послідовно висвітлює життєвий шлях і науково-організаційну діяльність видатного науковця, стисло охарактеризував історіографічний доробок, історичну схему "Історії України-Руси", інші праці М.С.Грушевського, дав розгорнутий аналіз питання "М.Грушевський і державницький напрям української історіографії". Окремий розділ присвячений висвітленню діяльності історичної школи М.Грушевського та оцінці її значення. Такий підхід дозволив Л.Винару виявити переломне значення динамічного покоління українських істориків, які працювали під керівництвом М.С.Грушевського для розвитку української національної історіографії в ХХ ст. Узагальнюючи попередні дослідження українських істориків, які вживали в науковому обігу окреслення школи Грушевського "галицька школа Грушевського" (М.Чубатий), "львівська школа" (Б.Крупницький), "історична школа Антоновича-Грушевського" (Ол.Домбровський), "історична школа у Львові" та "історична школа М.Грушевського в Києві", дослідник підкреслив, що останні назви рівнозначно віддзеркалюють місце народження і діяльність школи Грушевського. Наведена далі Л.Винаром характеристика назв школи М.С.Грушевського свідчить про те, що увага до неї в істориків була постійною й обумовлювалася намаганнями дати належну оцінку українській історіографії того часу. Разом з тим, характер полемічних статей і наукових досліджень дозволяє зазначити, що поняття й окреслення "історичної школи" в науковій історіографії, як українській, так і світовій, ще не є устійненим. Наслідки дослідження цього питання дали можливість авторові обґрунтувати і запропонувати своє визначення поняття "історична школа". Такий методологіч-

³ Винар Л. Силуети епохи. — Дрогобич, 1992. — С.180.

ний підхід виявився плідним при характеристиці складників історичної школи М.С.Грушевського: організаційних заходів, підбору молодих кадрів, що було початком школи у Львові. Цю школу автор називає першою школою української національної історіографії. Використовуючи сучасні знання, Л.Винар дав виважену характеристику і наукову оцінку ставлення історіографічної школи Грушевського до школи Антоновича. Грушевський перебрав від Антоновича документалізм як інтегральну та основну частину історичної наукової методології, наголошення ролі народу як основної категорії історіографічного дослідження і головної рушійної сили українського історичного процесу та критичний підхід до вивчення історичних явищ. Автор підкреслив безпосередній зв'язок між двома школами, зокрема, в методологічному аспекті історичних досліджень. Разом з тим, М.С.Грушевський не приймав безкритично жодних історіографічних та історіософських концепцій, у тому числі й свого вчителя. Це питання заслуговує на більш ретельне вивчення, як і процес створення М.С.Грушевським наукової історіографічної концепції тяглості українського історичного процесу від етногенезу українського народу до новітньої доби історії України, що з особливою силою засвідчило не тільки право громадянства історії України в світовій історіографії, а й наочно продемонструвало самостійність і унікальність його історичної школи, яка народилася у Львові, розширилася і росла, а після 1905 року вже набула всеукраїнського характеру.

Вивчення впливу національно-політичних і гносеологічних факторів на процес функціонування львівської школи М.С.Грушевського, який репрезентував неонародницький напрям в ідеологічно-історіософській площині історичних досліджень і являв собою символ всеукраїнського єднання наукових, культурних і політичних сил до початку Першої світової війни, є нагальною потребою сучасної української науки, як і глибоке дослідження праць талановитих учнів М.С.Грушевського, котрі не тільки репрезентували, а й зцементували підвалини історичної науки у Львові. Існує також необхідність більш ґрунтовно проаналізувати джерелознавчий аспект цієї теми: вивчення та видання джерел до історії України як характерних рис діяльності львівської історичної школи. Фактично, за винятком статті Л.Зашкільняка "Славістика в науковій спадщині та історіософії Михайла Грушевського"⁴, немає праць про історіософію дослідника, де були б проаналізовані опубліковані праці українського історика, а також невідомі поки що архівні матеріали, серед яких є його конспекти, щоденники та неопубліковані твори.

⁴ *Зашкільняк Л.* Славістика в науковій спадщині та історіософії Михайла Грушевського // *Проблеми слов'янознавства.* — Львів: 1994. — Вип.46. — С.3-24.